

The analysis of archive sources is carried out and the historical characteristic of postgraduate education development of leading management pedagogical personnel of Ukraine in the period of the 50s in XX century is given on the basis of it. The quantitative and qualitative analysis of listeners who were involved in advanced training courses for pedagogical management personnel is characterized. Organizational forms of improving the professional skills of heads and head teachers of secondary and seven-year schools have been established. The comparative analysis of education curricula and programmes of advanced training courses of leading management pedagogical personnel developed by the Ministry of Education of USSR, as well as regional educational curricula (on the example of Kherson Institute of Teacher Training) is carried out and differences between them are resulted. The content of advanced training courses for heads and head teachers of secondary and seven-year schools is described there.

The characteristic features of advanced training of educational institutions heads in the 1950s century are found out. They were: conducting advanced training courses on a regular basis; implementation of course training in the format of two-week seminars and monthly courses held in the summer with a break from production; the number of heads who underwent advanced training was almost 1/5 of the total number of teachers who improved their skills; a mandatory element of the course training educational programme of educators of this period was to conduct classes on ideological topics; along with mastering the theoretical material, almost a third of the hours allotted for course preparation were devoted to seminars, practice and excursions.

Key words: management pedagogical personnel, advanced training of management of pedagogical personnel, content of advanced training course, 50-ies in XX century.

Дата надходження статті: 15.12 2020 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Данилюк С. С.

УДК 57.081.1

DOI <https://doi.org/10.37915/pa.vi47.173>

Кравченко А. М.*,

orcid.org/0000-0002-5052-5046

РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТИ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянуто поняття «освіта», «шкільна природнича освіта», «природничо-наукова картина світу». Проаналізовано наукові дослідження, присвячені розвитку шкільної природничої освіти в Україні. Відзначено, що в історико-педагогічних розвідках Л. Гуцал розглянуто формування цілісної картини розвитку шкільної природничої освіти на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття), О. Кохановської – теоретико-методичні засади генези природничо-математичної освіти дівчат у навчальних закладах України (XIX – початок XX століття), О. Коробченко – розвиток змісту вітчизняної шкільної природничої освіти (наприкінці XVIII – на початку XX століття), Н. Новикової – форми та методи навчання біології (XX – початок XXI століття), Н. Борисенко – теорія та практика виховання в учнів свідомого ставлення до природи (друга половина XIX – початок XX століття).

Авторкою статті проаналізовано періодизації розвитку шкільної природничої освіти, запропоновані вітчизняними вченими, а також трансформації змісту, форм та методів вивчення природознавства. Акцентовано, що розвиток шкільної природничої освіти залежав від соціально-економічних, політичних, культурних та галузевих чинників. Перш за все на розвиток шкільної природничої освіти впливали освітні реформи, досягнення природознавчої

*© Кравченко А. М.

науки та їхня роль в економіці країни. Природнича освіта посідає важливе місце як в історико-культурному контексті, так і в сучасній парадигмі освіти, оскільки була і є важливою для формування у молоді наукової картини світу, для розвитку природничої грамотності всіх прошарків населення.

Зроблено висновок, що дослідження процесів розвитку шкільної природничої освіти дає можливість використати методичний потенціал минулого, організувати освітній процес у сучасній загальноосвітній школі більш ефективно, застосовуючи досвід та ідеї попередників.

Ключові слова: освіта, шкільна природнича освіта, природничо-наукова картина світу, історіографія шкільної природничої освіти, періодизація, розвиток, Україна.

Постановка проблеми. Кардинальні соціально-економічні зміни, що відбуваються в світі, зумовлюють зміни у всіх сферах життя суспільства. Орієнтація на європейський освітній простір впливає на характер, рівень, зміст освіти в цілому і шкільної природничої освіти зокрема. Реформування природничої освіти прослідковується на всіх рівнях. В базовому компоненті дошкільної освіти систематизовано освітню лінію «Дитина в природному доквіллі», що є однією зі складових природничої освіти. На нашу думку, саме з цього моменту починається формування природничої картини світу [11, с. 15]. Своє логічне продовження дана галузь отримує в початковій та середній школі, що зазначено в державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти [10]. Визначається мета та завдання природничої галузі на засадах компетентнісного підходу з урахуванням сучасних тенденцій розвитку освіти.

Пошук нових векторів розвитку шкільної природничої освіти актуалізує необхідність вивчення й використання досвіду вітчизняної освіти в різні історичні періоди та його екстраполяцію на сучасний освітній процес.

Аналіз досліджень. Окремі аспекти шкільної природничої освіти були предметом вивчення науковців. Історико-педагогічний розвиток природознавства в Україні до початку ХХ ст. досліджували Ю. Павленко, С. Руда, С. Хорошева, Ю. Храмов. Розвиток шкільної природничої освіти на Правобережній Україні був у центрі уваги Л. Гуцал, Л. Березівська, Н. Побірченко, Л. Попова, Н. Роман, О. Сухомлинська вивчали спадщину видатних педагогів у досвіді взаємодії учнів з довкіллям. О. Біда виокремила основні етапи розвитку методики викладання природознавства.

У переважній більшості названих досліджень розглянуто різні аспекти розвитку шкільної природничої освіти, проте вони не повною мірою висвітлюють особливості цього процесу та специфіку в певні часові періоди.

На сьогодні триває розробка проблеми розвитку шкільної природничої освіти в Україні, але, незважаючи на досить значну кількість досліджень, які безпосередньо чи опосередковано торкаються її, поки що немає праць, які б висвітлювали тенденції розвитку шкільної природничої освіти в Україні на початку ХХ століття (1905–1939 рр.). Це питання потребує подальшого дослідження.

Мета статті – розглянути та проаналізувати наукові дослідження розвитку шкільної природничої освіти в Україні в різні періоди.

Виклад основного матеріалу. Реформування сучасної вітчизняної освіти обумовлює необхідність вивчення історичної спадщини шкільної освіти, в тому числі й природничої. В історико-педагогічних дослідженнях розвитку шкільної природничої освіти виокремлено позитивні та негативні педагогічні феномени минулого.

Освіта – це «процес і результат засвоєння особистістю певної системи наук, знань, практичних умінь і навичок і пов'язаного з ними того чи іншого рівня розвитку її розумово-пізнавальної і творчої діяльності, а також морально-естетичної культури, які у своїй сукупності визначають соціальне обличчя та індивідуальну своєрідність цієї особистості» [5, с. 614–616].

За визначенням Л. Гуцал, «шкільна природнича освіта – процес і результат набуття учнями загальноосвітньої школи систематизованих знань з основ наук про природу і Всесвіт, формування на їхній основі світогляду і розуміння явищ природи, місця і ролі людини у природному середовищі, відповідних теоретичних та практичних умінь і навичок, виховання у них свідомого й бережливого ставлення до природи, прагнення до подальшої самоосвіти шляхом вивчення фізико-математичних та природничо-географічних навчальних предметів, а саме: природознавства, фізики, астрономії, хімії, математики (арифметики, алгебри, геометрії, тригонометрії), біології (ботаніки, зоології, анатомії та фізіології людини, загальної біології), географії» [4, с. 11].

Однією з ключових компетентностей «Нової української школи» є «компетентність в природничих науках і технологіях», що дає можливість сформувати у підростаючого покоління «природничо-наукову картину світу». В. Кузьменко в монографії «Формування наукової картини світу учнів: від витоків до сьогодення» наголосив, що термін «картина світу» використовується в «широкому розумінні – система всіх знань про навколишнє середовище й людське суспільство та вузькому – власна уява людини про оточуючий її світ» [8, с. 13].

Л. Гуцал у своєму дисертаційному дослідженні синтезувала цілісну картину розвитку шкільної природничої освіти на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. і визначила основні етапи генези шкільної природничої освіти:

– 1-й етап – 1852–1861 рр. – економічні проблеми, що мали місце в промисловості та сільськогосподарському виробництві, мотивували уряд Миколи I відновити викладання природознавства в гімназіях та розпочати створення відповідної програмно-методичної бази;

– 2-й – 1861–1871 рр. – природознавство розвивається як окремий предмет у школі. Створено методичні об'єднання вчителів, у процесі роботи яких обговорювалися методи викладання цієї дисципліни. Видано нові підручники;

– 3-й – 1871–1907 рр. – з'явилася низка царських указів про заборону проведення досліджень із природознавства та розробки методики викладання предмету в школі;

– 4-й – 1907–1920 рр. – видання нових підручників та методичних рекомендацій щодо викладання природознавства. Реалізація ідеї гуманізації природничої освіти [4, с. 8-9].

Дослідниця зазначила, що у другій половині XIX – на початку XX століття було створено нові навчальні програми та розроблено нову методику викладання предметів природничого циклу. В цей період було розпочато процес видання оновлених підручників та запроваджено нові методи навчання, спрямовані на практичну зорієнтованість учнів.

На нашу думку, Л. Гуцал подала досить повну картину генези шкільної природничої освіти на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття з використанням значної кількості вперше введених в обіг архівних маловивчених та маловідомих матеріалів.

Особливості розвитку природничо-математичної освіти в Україні схарактеризовано у дослідженні О. Кохановської «Теорія і практика розвитку природничо-математичної освіти дівчат у навчальних закладах України (XIX – початок XX століття)».

Вчена у своїй роботі відзначила, що розвиток природничо-математичної освіти дівчат був складним та довготривалим процесом, спрямованим на надання сукупності знань, умінь та навичок, які допомагатимуть формувати наукову картину світу. Перед жінками відкриваються перспективи професійного самовизначення, що в свою чергу вплинуло на позиціонування жінки в суспільстві [7, с. 4].

О. Кохановська запропонувала таку періодизацію розвитку природничо-математичної освіти дівчат у навчальних закладах України XIX – початку XX століття:

– I період (1802–1851 рр.) – створення та відкриття перших навчальних закладів для дівчат. Створення документів, що регламентують природничо-математичну освіту;

– II період (1852–1901 рр.) – природничо-математична освіта дівчат поступово наближається до чоловічої системи освіти, але методичне забезпечення цієї галузі не відповідає освітньому процесу;

– III період (1902–1919 рр.) – вищі навчальні заклади природничо-математичного спрямування відновили набір дівчат до навчання. Удосконалено методіку викладання природничо-математичних дисциплін.

За результатами історико-педагогічного пошуку дослідницею визначено тенденції, методи та засоби навчання, принципи розвитку природничо-математичної галузі в навчальних закладах України. О. Кохановська зазначила, що впродовж відповідних часових меж для кожного періоду була властива індивідуальна модель освіти дівчат [7, с. 7].

О. Кохановська обґрунтувала теоретико-методичні засади генези природничо-математичної освіти дівчат у навчальних закладах України XIX – початку XX століття, визначила конструктивні ідеї щодо застосування ретроспективного досвіду розвитку природничо-математичної освіти дівчат в сучасних закладах освіти України.

Слід зауважити, що стан природничої освіти початку XX століття характеризується низкою проблем, які вплинули на її розвиток, а саме: недостатня кількість та якість підручників; застосування вчителями неефективних методик викладання нового матеріалу.

А. Коробченко, аналізуючи стан наукової розробки проблем шкільної природничої освіти, вказує на те, що дослідниками історії шкільництва і педагогічної думки опрацьовано значний фактичний матеріал, який дозволяє досягнути широту і важливість проблеми розвитку змісту вітчизняної природничої освіти у другій половині XIX – на початку XX століття. В історіографії розвитку шкільної природничої освіти дослідниця виділила три етапи:

- дореволюційний (кінець XIX – початок XX століття);
- радянський (1920-ті – 1980-ті роки);
- сучасний (1990-ті – дотепер).

Кожен період має свої особливості у висвітленні проблем, зумовлених конкретно-історичними, ідеологічними, соціокультурними, політичними чинниками, а також розвитком освіти та історико-педагогічної думки в Україні. Численна кількість думок, представлених у наукових розвідках, дозволяє більш об'єктивно охарактеризувати хід розвитку шкільної природничої освіти в Україні на основі співставлення, порівняння і перевірки фактологічного матеріалу [6, с. 119].

Вивчення наукової літератури з означеної проблеми показало, що предметом дослідження вітчизняних науковців була не тільки шкільна природнича освіта взагалі, а й окремі її аспекти.

Так, Н. Новикова здійснила системний історико-педагогічний аналіз української шкільної біологічної освіти і запропонувала таку періодизацію її розвитку впродовж XX та початку XXI ст.:

I період – 1901–1920 рр. – відновлення інтересу до вивчення природничих наук на матеріалістичних засадах та становлення шкільної біологічної освіти;

II період (1920–1991 рр.) – становлення радянської системи біологічної освіти та її розвиток, що має п'ять етапів;

III період (1991 р. – початок XXI ст.) – розвиток системи біологічної освіти в національній школі незалежної України [9, с. 17].

Н. Новикова схарактеризувала тенденції розвитку методіки викладання курсу біології в сучасних школах України та перспективи використання набутого історичного досвіду в подальшому [там само, с. 9]. Вчена також окреслила сутність та особливості кожного періоду й етапу, наступність між ними. Це створює умови для наукового

відтворення вітчизняного історико-педагогічного процесу становлення і розвитку шкільної біологічної освіти в Україні. Особливу увагу дослідниця звернула на характеристику змістового наповнення шкільних біологічних курсів у різні періоди та основних форм і методів навчання біології впродовж ХХ – початку ХХІ ст.

Проблеми змісту освіти і викладання предметів природничого циклу в історико-педагогічному аспекті вивчалися багатьма науковцями. Так, у навчальному посібнику О. Біди «Основні етапи розвитку методики викладання природознавства і сільськогосподарської праці в школі» подано ретроспективний аналіз становлення і розвитку методики викладання природознавства впродовж трьох останніх століть (від її зародження до сучасного стану), зокрема: наприкінці ХVІІІ ст., у ХІХ ст., на початку ХХ ст., у радянський період та на сучасному етапі [1, с. 53].

Серед дотичних до теми розвитку шкільної природничої освіти цікава робота Н. Борисенко. Авторка вперше в історико-педагогічному аспекті здійснила цілісний аналіз теорії та практики виховання в учнів свідомого ставлення до природи. У роботі виявлено витоки та розкрито динаміку розвитку основних етапів методики формування у школярів усвідомленого ставлення до природного середовища. Н. Борисенко схарактеризувала також еволюцію природничих наук та особливості введення їх до змісту загальної освіти [2, с. 3].

У науковій праці О. Василенко вперше на основі комплексного вивчення характерних особливостей математичного мислення учнів досліджено вплив математичних дисциплін на розумовий розвиток особистості в школах України початку ХХ століття. Визначено показники побудови навчальних програм (комплексність нормативних документів; відповідність структури програми принципам наступності, послідовності, завершеності, зв'язку теорії з практикою; наявність тижневого навантаження та календарного планування навчального матеріалу; відповідність програми віковим особливостям учнів певного класу, тощо) [3, с. 4].

Отже, природнича освіта була і є важливою не тільки для науки в цілому, а й для формування сучасної наукової картини світу, розвитку природничої грамотності всіх прошарків населення, що визначає її місце в історико-культурному розвитку сучасної парадигми освіти.

Висновки. Аналіз джерельної бази та історико-педагогічних досліджень шкільної природничої освіти в Україні в різні періоди дозволяє зробити висновок, що науковці одноставні щодо періодизації її розвитку. До 70-х років ХІХ ст. відбувався розвиток природознавства як шкільного предмета, апробувалися нові підручники та методи викладання. У період від 1871 по 1900 роки низкою царських указів заборонялося проведення досліджень з природознавства та методики його викладання. З 1900 по 1920 роки відбуваються тотальні реформи в освіті, зокрема – реалізуються ідеї розбудови природничої освіти. Проте думки вчених відрізняються щодо чинників, які впливали на розвиток шкільної природничої освіти. Цей розвиток пов'язують переважно з соціально-економічним становищем, культурно-освітнім життям, реформами, що відбувалися у сфері освіти.

Проведені дослідження не вичерпують всіх аспектів даної проблематики. Наукового пошуку потребують питання, пов'язані з історико-педагогічним аналізом особливостей розвитку шкільної природничої освіти в Україні на початку ХХ століття, а саме в 1905–1939 рр.

Список використаних джерел:

1. Біда О. А. Основні етапи розвитку методики викладання природознавства і сільськогосподарської праці в школі: для вчителів почат. класів і студ. пед. ф-тів. Київ: Наук. світ, 2000. 53 с.
2. Борисенко Н. О. Виховання в учнів свідомого ставлення до природи у вітчизняній педагогічній думці (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2006. 22 с.

3. Василенко О. А. Розвиток математичного мислення учнів у загальноосвітніх школах України початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2006. 20 с.
4. Гуцал Л. А. Розвиток шкільної природничої освіти на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 20 с.
5. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України, головний ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1036 с.
6. Коробченко А. А. Шкільна природнича освіта в Україні наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.: історіографія питання. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія*. 2014. № 42. С. 117-126.
7. Кохановська О. В. Теорія і практика розвитку природничо-математичної освіти дівчат у навчальних закладах України (ХІХ – початок ХХ століття): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Тернопіль: ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2019. 38 с.
8. Кузьменко В. В. Формування наукової картини світу учнів: від витоків до сьогодення: монографія. Третє видання, перероблене і доповнене. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2020. 679 с.
9. Новикова Н. І. Розвиток шкільної біологічної освіти в Україні (ХХ – початок ХХІ століття): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Хмельницький: ХГПА, 2019. 43 с.
10. Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти постановва КМУ № 898 від 30.09.2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text>
11. Про затвердження Базового компоненту дошкільної освіти (нова редакція) наказ № 615 від 22.05.2012 URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/doshkilna/bazovij-komponent-doshkilnoyi-osviti-na-sajt-ostatocnij.pdf>

References

1. Bida, O. A. (2000). *Osnovni etapy rozvytku metodyky vykladannia pryrodnavstva i silskohospodarskoi pratsi v shkoli* [The main stages of development of methods of teaching science and agricultural work at school]. Kyiv: Nauk. Svit [in Ukrainian].
2. Borysenko, N. O. (2006). *Vykhovannia v uchniv sovidomoho stavlennia do pryrody u vitchyznianii pedahohichnii dumtsi (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Education of pupils' conscious attitude to nature in domestic pedagogical thought (second half of XIX - early XX century)]. (Extended abstract of candidate's thesis). Kharkiv [in Ukrainian].
3. Vasylenko, O. A. (2006). *Rozvytok matematychnoho myslennia uchniv u zahalnoosvitnikh shkolakh Ukrainy pochatku XX st.* [Development of mathematical thinking of pupils in secondary schools of Ukraine in the early twentieth century]. (Extended abstract of candidate's thesis). Kharkiv [in Ukrainian].
4. Hutsal, L. A. (2011). *Rozvytok shkilnoi pryrodnychoi osvity na Pravoberezhnii Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia)* [Development of school natural education in the Right Bank of Ukraine (the second half of the XIX – the beginning of the XX century)]. (Extended abstract of candidate's thesis). Zhytomyr [in Ukrainian].
5. Kremen, V. G. (Ed.). (2008). *Entsyklopediia osvity* [Encyclopaedia of Education]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
6. Korobchenko, A. A. (2014). *Shkilna pryrodnycha osvita v Ukraini naprykintsi XVIII – na pochatku XX st.: istoriografiiia pytannia* [School science education in Ukraine in the late eighteenth – early twentieth century: a historiography of the question]. *Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity. Serii: Pedahohika i psykholohiia*, 42, 117–126 [in Ukrainian].
7. Kokhanovska, O. V. (2019). *Teoriia i praktyka rozvytku pryrodnycho-matematychnoi osvity divchat u navchalnykh zakladakh Ukrainy (XIX – pochatok XX stolittia)* [Theory and practice of development of girls' natural and mathematical education in educational institutions of Ukraine (XIX – the beginning of the XX century)]. (Extended abstract of Doctor's thesis). Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Ternopil [in Ukrainian].
8. Kuzmenko, V. V. (2020). *Formuvannia naukovoi kartyny svitu uchniv: vid vytykov do sohodennia* [Formation of the pupils' scientific picture of the world: from the origins to the present]. Kherson: KVNZ «Khersonska akademiia neperervnoi osvity» [in Ukrainian].

9. Novytkova, N. I. (2019). *Rozvytok shkilnoi biolohichnoi osvity v Ukraini (XX – pochatok XXI stolittia)* [Development of school biological education in Ukraine (XX – the beginning of XXI century)]. (Extended abstract of Doctor's thesis). Khmelnytskyi [in Ukrainian].
10. On some issues of state standards of complete general secondary education Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No 898 dated 30.09.2020. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
11. About the statement of the Basic component of preschool education (new edition) the order No 615 dated 22.05.2012. Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/doshkilna/bazovij-komponent-doshkilnoyi-osviti-na-sajt-ostatochnij.pdf> [in Ukrainian].

Kravchenko A. M.,

orcid.org/0000-0002-5052-5046

DEVELOPMENT OF SCHOOL SCIENCE EDUCATION AS A SUBJECT OF SCIENTIFIC RESEARCH

The article considers the concepts of "education", "sciences in school education", "sciences views on the world".

Scientific researches devoted to the development of school science education in Ukraine are analyzed. In particular, L. Gutsal considered the school science development on the Right Bank of Ukraine (second half of the XIX – early XX century) in her historical and pedagogical research, O. Kokhanovskaya considered genesis principles of science and mathematical education of girls in institutions of Ukraine (XIX – beginning XX century), O. Korobchenko studied the content development of domestic school sciences education (late XVIII – early XX century), N. Novikova explored forms and methods of teaching biology (XX – early XXI century), N. Borisenko studied methods of increasing students' awareness of learning sciences (XIX – early XX century).

The author of the article analyzes the periodization of the development of school sciences education, the content transformation, and methods of studying science. It was emphasized that the development of school science education depended on social, economic, political, cultural, and sectoral factors. Scholars have the distinct opinion that school science education was primarily influenced by educational reforms, achievements of natural science, and their impact on the economy of the country. Thus, science education was important not only for the formation of science as a whole but also for the formation of modern scientific views on the world, science literacy of the population.

It is concluded that the study of school science education makes it possible to use the methodological potential of the past in order to organize the modern learning process in the secondary schools using the experience of predecessors.

Key words: education, school science education, natural and scientific views on the world, the historiography of school science education, periodization, development, Ukraine.

Дата надходження статті: 18.12 2020 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Данилюк С. С.

УДК 37.378

DOI <https://doi.org/10.37915/pa.vi47.174>

Овчиннікова О. М.,*

orcid.org/0000-0002-7184-6535

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ У МОРСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (1973–1983 РР.)

Статтю присвячено гуманітарній освіті в морських навчальних закладах України (1973–1983 рр.). Нижньою межею обрано 1973 рік, коли було прийнято закон «Про затвердження основ законодавства СРСР і радянських республік про народну освіту», за яким

*© Овчиннікова О. М.